DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-07-23 Pages: 234-246

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

SEMANTIC, SYNTACTIC AND COMMUNICATIVE FEATURES OF COMPLEX SENTENCES

Muqaddas Abdullayevna Ibragimova
Acting Associate Professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages
Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: complex sentence, predicativity, polypredicativity, syntactic connection, semantic relation, conjunction, clause order, intonation, actual division.

Received: 07.11.2026
Accepted: 08.11.2026
Published: 09.11.2026

Abstract: The article analyses the semantic, syntactic and communicative features of the complex sentence in their interrelation. The views of A.A. Shakhmatov, A.M. Peshkovsky, V.A. Bogoroditsky, N.S. Pospelov, V.A. Beloshapkova and E.N. Shiryaev, together with the works of Uzbek linguists G. Abdurakhmonov, A. Gulomov, N. Makhmudov and A. Nurmonov, are compared according to the criteria they rely on. Comparative-typological, descriptive and transformational methods are used. The means expressing temporal, causal, conditional, purpose, concessive, adversative, comparative and explanatory relations in Uzbek and Russian are summarised in a table. Examples show that the type of syntactic connection does not always match the semantic relation, while clause order and intonation determine the actual division of the complex sentence. A three-stage procedure is proposed for analysing a complex sentence by connection type, semantic relation and communicative structure. The results can be used in teaching syntax, comparative grammar and translation theory.

QO‘SHMA GAPLARNING SEMANTIK, SINTAKTIK VA KOMMUNIKATIV XUSUSIYATLARI

Muqaddas Abdullayevna Ibragimova
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti v.b.
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Samarqand, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, predikativlik, polipredikativlik, sintaktik aloqa, mazmuniy munosabat, bog‘lovchi, qismlar tartibi, intonatsiya, aktual bo‘linish.

Annotatsiya: Maqolada qo‘shma gapning semantik, sintaktik va kommunikativ xususiyatlari o‘zaro aloqadorlikda tahlil qilinadi. A.A. Shaxmatov, A.M. Peshkovskiy, V.A. Bogoroditskiy, N.S. Pospelov, V.A. Beloshapkova, E.N. Shiryaev qarashlari hamda o‘zbek tilshunoslari G‘. Abdurahmonov, A. G‘ulomov, N. Mahmudov va A. Nurmonovlarning ishlari ular tayangan mezonlar bo‘yicha qiyoslanadi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tavsifiy va transformatsion tahlil usullari qo‘llangan. O‘zbek va rus tillarida payt, sabab, shart, maqsad, to‘siqsizlik, zidlik, qiyos va izoh munosabatlarini ifodalovchi vositalar jadval shaklida umumlashtirildi. Sintaktik aloqa turi bilan mazmuniy munosabat har doim mos kelmasligi, qismlar tartibi va intonatsiya esa qo‘shma gapning aktual bo‘linishini belgilashi misollar asosida ko‘rsatildi. Qo‘shma gapni aloqa turi, mazmuniy munosabat va kommunikativ tuzilish bo‘yicha ketma-ket tahlil qilishning uch bosqichli tartibi taklif etiladi. Natijalardan sintaksis, qiyosiy grammatika va tarjima nazariyasini o‘qitishda foydalanish mumkin.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ, СИНТАКСИЧЕСКИЕ И КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Мукаддас Абдуллаевна Ибрагимова
и.о. доцента Самаркандского государственного института иностранных языков
доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: сложное предложение, предикативность, полипредикативность, синтаксическая связь, смысловые отношения, союз, порядок частей, интонация, актуальное членение.

Аннотация: В статье семантические, синтаксические и коммуникативные особенности сложного предложения рассматриваются во взаимосвязи. Взгляды А.А. Шахматова, А.М. Пешковского, В.А. Богородицкого, Н.С. Поспелова, В.А. Белошапковой и Е.Н. Ширяева, а также работы узбекских лингвистов Г. Абдурахманова, А. Гуломова, Н. Махмудова и А. Нурмонова сопоставляются по критериям, на которые они опираются. Использованы сравнительно-типологический, описательный и трансформационный методы. Средства

выражения временных, причинных, условных, целевых, уступительных, противительных, сравнительных и изъяснительных отношений в узбекском и русском языках обобщены в таблице. На примерах показано, что тип синтаксической связи не всегда совпадает со смысловым отношением, а порядок частей и интонация определяют актуальное членение сложного предложения. Предложена трёхэтапная процедура анализа сложного предложения по типу связи, смысловому отношению и коммуникативной структуре. Результаты могут применяться в преподавании синтаксиса, сравнительной грамматики и теории перевода.

Kirish. Murakkab voqelikni nutqda bir butun holda berish zarurati tug‘ilganda so‘zlovchi, odatda, qo‘shma gapga murojaat qiladi. Voqealar orasidagi payt, sabab, shart, maqsad, qiyos va zidlik munosabatlari ikki yoki undan ortiq predikativ qism birikkan qurilmada ifodalanadi. Shu sababli qo‘shma gapni faqat qismlar yig‘indisi sifatida tavsiflash yetarli bo‘lmaydi: uning grammatik qurilishi, qismlar orasidagi mazmuniy munosabat va nutqdagi vazifasi bir-biriga bog‘liq holda ko‘rib chiqilishi kerak.

Rus sintaksisida qo‘shma gap tabiati haqidagi bahs XX asr boshidan buyon davom etib keladi. A.A. Shaxmatov va A.M. Peshkovskiy qo‘shma gapni sodda gaplarning birikuvi deb qaragan bo‘lsa, N.S. Pospelov uni yaxlit sintaktik birlik sifatida talqin qildi. Keyinroq V.A. Beloshapkova, E.N. Shiryaev, S.E. Kryuchkov va L.Yu. Maksimov ishlarida qo‘shma gapni formal, semantik va kommunikativ jihatlar birligida tahlil qilish tamoyili shakllandi. O‘zbek tilshunosligida ham G‘. Abdurahmonov, A. G‘ulomov, M. Asqarova, N. Mahmudov va A. Nurmonovlar qo‘shma gap tuzilishi va mazmuniga oid asosiy masalalarni ishlab chiqqan. Biroq rus sintaktik nazariyasidagi yondashuvlarni o‘zbek tili materiali bilan qiyosan, bir tizimda ko‘rsatib beradigan ishlar hali kam.

Tadqiqot maqsadi qo‘shma gapning semantik, sintaktik va kommunikativ xususiyatlarini o‘zaro aloqadorlikda yoritish, predikativ qismlar orasidagi munosabatlar qanday vositalar bilan shakllanishini aniqlashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi savollar qo‘yildi: 1) qo‘shma gap tabiatiga oid asosiy nazariy yondashuvlar qaysi mezonlarga tayanadi; 2) sintaktik aloqa turi va mazmuniy munosabat qanday hollarda bir-biriga mos kelmaydi; 3) qismlar tartibi va intonatsiya qo‘shma gapning kommunikativ tuzilishiga qanday ta’sir qiladi. Ishning yangiligi rus va o‘zbek sintaksisidagi qarashlarni yagona mezonlar asosida solishtirib, qo‘shma gapni tahlil qilishning uch bosqichli tartibini taklif etishda ko‘rinadi.

Adabiyotlar sharhi. “Русская грамматика”ning 1980-yilgi nashrida qo‘shma gap ikki yoki undan ortiq predikativ qismning grammatik jihatdan shakllangan birikmasi sifatida ta’riflanadi [1]. P.A. Lekant tahriri ostidagi oliy ta’lim darsligida qo‘shma gap sodda gapga grammatik jihatdan o‘xshash predikativ birliklarning strukturaviy, mazmuniy va intonatsion birlashuvi sifatida izohlanadi [2, s. 496]. Ikkala ta’rifda ham grammatik shakl bilan birga mazmun va intonatsiya yaxlitligi hisobga olingan.

A.A. Shaxmatov qo‘shma gapni sodda gaplarning “сцепление или сочетание” sifatida talqin qilgan [3]. A.M. Peshkovskiy esa “сложное целое” tushunchasini qo‘llab, qismlar qo‘shma gap tarkibiga kirgach o‘z mustaqilligini qisman yo‘qotishini ta’kidlagan [4]. Bu yondashuvda qismlar dastlab sodda gapga xos belgilarga ega birliklar sifatida qaraladi, ular birikkach umumiy tuzilmaning tarkibiy qismiga aylanadi. Peshkovskiy teng va tobe aloqani farqlashda qaytariluvchanlik mezonini ham taklif qilgan: teng bog‘lovchili qurilmada qismlar o‘rni almashganda bog‘lovchi ular orasida qoladi, ergashtiruvchi bog‘lovchi esa ergash qism bilan birga ko‘chadi [4].

V.A. Bogoroditskiy grammatikasida va ayniqsa N.S. Pospelovning 1950-yilgi maqolasida qo‘shma gapning mazmuniy yaxlitligi birinchi o‘ringa chiqadi [5; 6]. Pospelov fikricha, qo‘shma gap sodda gaplarning oddiy yig‘indisi emas, u yagona xabarni ifodalovchi alohida sintaktik birlikdir; uning qismlarini mustaqil kommunikativ birlik deb baholash har doim ham to‘g‘ri bo‘lmaydi [6].

V.A. Beloshapkova qo‘shma gaplarni ochiq va yopiq tuzilishli qurilmalarga ajratib, formal-grammatik tuzilish, semantika va kommunikativ vazifani alohida tahlil sathlari sifatida ko‘rsatdi [7; 8]. E.N. Shiryaev bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni tadqiq etib, ularda mazmuniy munosabat qismlarning leksik tarkibi, tartibi va intonatsiyasi orqali yuzaga chiqishini isbotlagan [9]. S.E. Kryuchkov va L.Yu. Maksimov qo‘shma gaplarni bo‘linmas va bo‘linuvchi tuzilishli turlarga ajratgan tasnifni ishlab chiqqan [10].

O‘zbek tilshunosligida qo‘shma gap sintaksisining nazariy asoslari G‘. Abdurahmonovning 1958-yilgi monografiyasida tizimli bayon qilingan [11]. A. G‘ulomov va M. Asqarova darsligida qo‘shma gaplar bog‘langan, ergashgan va bog‘lovchisiz turlarga ajratilib, ergash gap turlari bosh gapdagi so‘roq va vazifa asosida tasniflanadi [12]. N. Mahmudov va A. Nurmonov nazariy grammatikasida, shuningdek, “O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi” kitobida gapning shakliy va mazmuniy tuzilishi alohida sathlar sifatida qaraladi [13; 14]. Bu ishlar rus tilshunosligidagi formal, semantik va kommunikativ yondashuvlar bilan uyg‘un keladi.

Sintaktik aloqa vositalari masalasida G.N. Akimova, S.V. Vyatkina, V.P. Kazakov va D.V. Rudnev darsligi bog‘lovchilar, bog‘lovchi so‘zlar, olmosh-korrelatlar, so‘z tartibi va intonatsiyani bir tizimda ko‘rib chiqadi [15]. Qo‘shma gapning kommunikativ tomoni V. Mateziusning aktual

bo‘linish nazariyasi va G.A. Zolotovaning kommunikativ sintaksisga oid ishlarida asoslangan [16; 17]. Tipologik tadqiqotlar ham tenglanish va tobelanish orasidagi chegara turli tillarda turlicha o‘tishini ko‘rsatadi [18; 19]. M. Xollidey va K. Mattissen esa gaplar majmuini (clause complex) taksis va mantiqiy-semantik munosabat turlari bo‘yicha alohida tahlil qilishni taklif etadi [20].

Tadqiqot metodologiyasi. Ish nazariy-tahliliy xarakterga ega. Unda qiyosiy-tipologik, tavsifiy va transformatsion tahlil usullari qo‘llandi. Qiyosiy usul orqali rus va o‘zbek sintaksisidagi asosiy konsepsiyalar ular tayangan mezonlar bo‘yicha solishtirildi. Transformatsion tahlilda qismlar o‘rnini almashtirish, bog‘lovchini tushirish yoki boshqasiga almashtirish orqali qurilmaning grammatik va mazmuniy barqarorligi tekshirildi. Maqoladagi o‘zbekcha misollar muallif tomonidan tuzilgan tasviriy gaplar bo‘lib, ular hodisani ko‘rsatish uchun keltiriladi; miqdoriy korpus tahlili tadqiqot doirasiga kirmaydi.

Tahlil va natijalar. *Qo‘shma gapning sintaktik tuzilishi.* Qo‘shma gap tarkibida kamida ikki predikativ qism bo‘ladi va ular muayyan aloqa vositasi orqali yagona grammatik butunlikni hosil qiladi. Sintaktik jihatdan qo‘shma gap tuzilishi quyidagi belgilar bilan aniqlanadi: predikativ qismlar soni va tuzilishi; qismlar orasidagi aloqa turi; bog‘lovchi vositaning bor yoki yo‘qligi; qismlar tartibi; intonatsion yaxlitlik [2; 8; 15].

Masalan: *Quyosh botdi va atrofni qorong‘ilik qopladi.* Gap ikki predikativ qismdan tuzilgan: *quyosh botdi* va *atrofni qorong‘ilik qopladi*. Har bir qism o‘z grammatik asosiga ega, ular *va* teng bog‘lovchisi yordamida birikkan. *Yomg‘ir yog‘gani uchun sayohatga chiqa olmadik* gapida esa *-gani uchun* vositasi sabab munosabatini ifodalab, ergash qismni bosh qismga tobe qiladi. O‘zbek tilshunosligida sifatdosh va ravishdosh shakllari bilan tuzilgan bunday qurilmalarning maqomi, ya’ni ularni ergash gap yoki sodda gapning kengaygan bo‘lagi deb hisoblash masalasi bahsli bo‘lib qolmoqda [11; 13]. Ushbu maqolada o‘z egasiga ega bo‘lgan bunday qismlar predikativ qism sifatida qaraladi.

Bog‘lovchi va bog‘lovchi so‘zlarni farqlash ham sintaktik tahlilning muhim bosqichidir. Bog‘lovchi faqat qismlarni biriktiradi, bog‘lovchi so‘z esa qismlarni biriktirish bilan birga ergash qism tarkibida gap bo‘lagi vazifasini bajaradi. *Men shuni yaxshi bilamanki, kim mehnat qilsa, u albatta muvaffaqiyatga erishadi* gapida *-ki* yuklamasi bosh qismni izohlovchi qism bilan bog‘laydi, *kim* so‘zi esa shart qismida ega vazifasida keladi va unga keyingi qismdagi *u* olmoshi mos keladi. *Qayerda ahillik bo‘lsa, o‘sha yerda baraka bo‘ladi* gapida *qayerda – o‘sha yerda* juftligi o‘rin munosabatini shakllantiradi. Bu kabi nisbiy so‘z va korrelat juftliklari o‘zbek tilida ergash gapli qo‘shma gaplarning keng tarqalgan tuzilish modelidir [11; 12].

Qo‘shma gapning semantik xususiyatlari. Predikativ qismlar orasidagi mazmuniy munosabatlar voqealarning ketma-ketligi, sabab va natijasi, sharti, maqsadi, qiyosi, zidligi yoki izohini ifodalaydi. Bu munosabat faqat bog‘lovchining lug‘aviy ma’nosi bilan belgilanmaydi:

qismlarning leksik tarkibi, fe’l shakllari, tartibi va intonatsiya ham unga ta’sir qiladi [9; 14]. Shuning uchun bir bog‘lovchi turli kontekstda turli munosabatni ifodalashi mumkin.

Dars boshlandi, talabalar auditoriyaga kirishdi bog‘lovchisiz qo‘shma gapida voqealarning ketma-ketligi anglashiladi; payt munosabati alohida vositasiz, qismlar mazmuni va intonatsiya orqali beriladi. *Yo‘llar muzlagani sababli transport harakati sekinlashdi* gapida birinchi qism sababni, ikkinchisi natijani bildiradi. *Agar talabalar muntazam shug‘ullansa, ular yuqori natijaga erishadi* gapida *agar* bog‘lovchisi va *-sa* shart mayli shart munosabatini grammatik jihatdan shakllantiradi. *O‘qituvchi talabalar mavzuni chuqur o‘zlashtirishlari uchun qo‘shimcha manbalarni tavsiya qildi* gapida ergash qism maqsadni, bosh qism shu maqsadga qaratilgan harakatni ifodalaydi. *Havo sovuq edi, ammo sayohatchilar yo‘lni davom ettirdilar* gapida esa birinchi qismdagi holat kutilgan natijaga zid rivojlanish bilan qarama-qarshi qo‘yilgan.

Rus tilida *что* bog‘lovchisi izohlovchi qismni biriktirishi ham, *так ... что* korrelyativ juftligi tarkibida natija munosabatini ifodalashi ham mumkin. *Когда* bog‘lovchisi odatda payt munosabatini beradi, ammo ayrim kontekstlarda shart ma’nosiga yaqinlashadi. Bu hol qo‘shma gapni tahlil qilishda bog‘lovchining tashqi shakliga emas, butun qurilma mazmuniga tayanish lozimligini ko‘rsatadi [1; 8]. O‘zbek tilida ham *-ganda* shakli payt bilan birga shart ma’nosini ifodalay oladi: *Kitobni o‘qib chiqqanda, bu masalani tushunasan.*

Payt munosabati ichida bir vaqtdalik va ketma-ketlik alohida farqlanadi. O‘zbek tilida *-ganda* shakli ko‘pincha bir vaqtdalikni, *-gach* va *-gandan keyin* shakllari esa ketma-ketlikni bildiradi; *-guncha* harakat chegarasini ko‘rsatadi. Muallif tuzgan *Mehmonlar kelguncha, dasturxon tayyor bo‘ldi* misolida ergash qismdagi voqea bosh qismdagi harakatning yakunlanish chegarasi vazifasini bajaradi. Rus tilida bu ma’no *пока не, до того как* kabi tarkibli bog‘lovchilar bilan beriladi, ya’ni o‘zbek tilidagi bitta affiksga rus tilida ko‘p so‘zli bog‘lovchi mos keladi [1; 12].

Sabab munosabatida o‘zbek tilida ikki tuzilish turi ajraladi. *Chunki* va *negaki* bog‘lovchili gaplarda sabab qismi bosh qismdan keyin keladi va oldingi fikrni izohlaydi. *-gani uchun, -gani sababli* shakllari bilan tuzilgan gaplarda sabab qismi oldin turadi va natija gap oxirida beriladi. Birinchi turi og‘zaki nutq va bahs-munozarada, ikkinchisi ilmiy va rasmiy matnda ko‘proq qo‘llanadi, deb taxmin qilish mumkin; buni korpus asosida tekshirish keyingi tadqiqot vazifasidir. Rus tilida ham *потому что* bilan *так как, поскольку* o‘rtasida xuddi shunday kommunikativ farq bor: birinchisi asosan yangi axborotni, ikkinchisi tinglovchiga ma’lum deb taqdim etilgan sababni kiritadi [8; 15].

Shart munosabati real va noreal shartga bo‘linadi. Real shartda ergash qismdagi holat amalga oshishi mumkin deb qaraladi, noreal shartda esa so‘zlovchi uning amalga oshmaganini biladi. Rus tilida bu farq *если* va *если бы* qarama-qarshiligida grammatik jihatdan aniq beriladi.

O‘zbek tilida esa noreal shart, odatda, *-sa* shakli bilan bosh qismdagi *-ar edi, -gan bo‘lar edi* shakllarining birikuvi orqali ifodalanadi: muallif tuzgan *Vaqtida kelganingda, majlisga ulgurgan bo‘lar eding* misolida noreallik ma’nosini asosan bosh qismdagi fe’l shakli beradi. Demak, ikki tilda bir mazmuniy munosabatning grammatik belgisi qo‘shma gapning turli qismlarida joylashadi. Maqsad munosabatida ham shunga o‘xshash holat bor: rus tilidagi *чтобы* qismi infinitiv bilan ham, shaxsli fe’l bilan ham kela oladi, o‘zbek tilida esa ... *uchun* qurilmasida ergash qism egasi bosh qismnikidan farq qilsa, fe’l egalik qo‘shimchasini oladi (*o‘zlashtirishlari uchun*).

To‘siqsizlik munosabati sabab munosabatining teskarisi sifatida tushuniladi: ergash qismdagi holat bosh qismdagi voqeaga to‘sqinlik qilishi kutilgan, biroq voqea baribir yuz bergan. O‘zbek tilida bu ma’no asosan *-sa ham, -sa-da* shakllari va *garchi* bog‘lovchisi bilan ifodalanadi, bunda *garchi* shart maylidagi fe’l bilan birga keladi. Muallif tuzgan *Garchi vaqt kam bo‘lsa-da, ish muddatida tugatildi* misolida bog‘lovchi va affiks bir ma’noni ikki marta belgilaydi. Rus tilidagi *хотя* esa yolg‘iz o‘zi yetarli bo‘ladi. Tarjimada bu nomuvofiqlik ko‘pincha ortiqcha yoki yetishmaydigan vosita shaklida xatoga sabab bo‘ladi.

Izoh munosabatida ikkinchi qism birinchi qismdagi biror so‘z yoki umumiy fikrning mazmunini ochib beradi. O‘zbek tilida *-ki* yuklamasi bilan tuzilgan qurilmada bosh qismda ko‘pincha *shuni, shu narsa* kabi ko‘rsatish olmoshi bo‘ladi va u izohlanadigan o‘rinni oldindan belgilaydi. Bog‘lovchisiz shaklda bu vazifani intonatsiya va yozuvda ikki nuqta bajaradi. Rus tilida *что* bilan boshlanuvchi izohlovchi qism fe’lning to‘ldiruvchisi o‘rnida keladi va bosh qismda korrelat bo‘lishi shart emas [1; 9].

Asosiy mazmuniy munosabatlar va ularni ifodalovchi vositalar o‘zbek va rus tillarida quyidagicha qiyoslanadi (1-jadval). Jadval muallifning [1; 12; 13] manbalardagi tasniflar asosida tuzgan umumlashmasidir.

1-jadval. Qo‘shma gapdagi asosiy mazmuniy munosabatlar va ularning ifoda vositalari

Munosabat	O‘zbek tilidagi asosiy vositalar	Rus tilidagi asosiy vositalar	Misol (o‘zbek tilida)
Payt	-ganda, -gach, -guncha; qachon ... o‘shanda	когда, пока, как только, после того как	Qo‘ng‘iroq chalinganda, talabalar auditoriyaga kirishdi.
Sabab	chunki, -gani uchun, -gani sababli, negaki	потому что, так как, поскольку	Talabalar kirmadi, chunki dars hali boshlanmagan edi.
Shart	agar ... -sa, -sa	если, если бы, раз	Agar muntazam shug‘ullansa, natijaga erishadi.
Maqsad	... uchun, toki, -sin deb	чтобы, для того чтобы	Tushunarli bo‘lsin deb, misollar keltirdi.
To‘siqsizlik	-sa ham, garchi ... -sa-da	хотя, несмотря на то что	Havo sovuq bo‘lsa ham, yo‘lni davom ettirdilar.

Munosabat	O‘zbek tilidagi asosiy vositalar	Rus tilidagi asosiy vositalar	Misol (o‘zbek tilida)
Zidlik	ammo, lekin, biroq, balki	а, но, однако	Havo sovuq edi, ammo yo‘lni davom ettirdilar.
Qiyosiy-mutanosiblik	qancha ... shuncha, qanchalik ... shunchalik	чем ... тем	Qanchalik ko‘p o‘qisang, shunchalik ko‘p bilasan.
Izoh	-ki, intonatsiya (ikki nuqta)	что, intonatsiya (двоеточие)	Bir narsani angladim: vaqt qadrli.

Qo‘shma gapning kommunikativ xususiyatlari. Qo‘shma gapning kommunikativ tomoni uning qanday axborot yetkazishi, so‘zlovchi maqsadini qay tarzda ifodalashi va tinglovchi tomonidan qanday qabul qilinishi bilan bog‘liq. Pospelov ta’kidlaganidek, qismlar umumiy xabarni birgalikda shakllantiradi, shuning uchun ularni har doim alohida kommunikativ birlik deb baholab bo‘lmaydi [6]. Bu masalada aktual bo‘linish tushunchasi, ya’ni ma’lum va yangi axborotning gapda taqsimlanishi asosiy tahlil vositasi bo‘lib xizmat qiladi [16; 17].

Qismlar tartibi axborotning taqdim etilish ketma-ketligiga bevosita ta’sir qiladi. *Qo‘ng‘iroq chalinganda, talabalar auditoriyaga kirishdi* gapida ergash qism bosh qismdan oldin kelib, voqea uchun payt doirasini beradi va tema vazifasida bo‘ladi. Uni *Talabalar auditoriyaga kirishdi, qo‘ng‘iroq chalinganda* tarzida joylashtirish mumkin, ammo bunda payt mazmuni remaga aylanadi va mantiqiy urg‘u unga ko‘chadi. Bunday o‘zgarish og‘zaki va badiiy nutqda ko‘proq uchraydi; o‘zbek tilining me’yoriy so‘z tartibida ergash qism, odatda, bosh qismdan oldin keladi [12].

Ayrim qurilmalarda qismlar o‘rnini almashtirib bo‘lmaydi. Natija munosabatini ifodalovchi *shunday ... ki*, rus tilidagi *мак что* kabi vositalar ergash qismning bosh qismdan keyin kelishini talab qiladi. Beloshapkova bunday qurilmalarni yopiq tuzilishli qo‘shma gaplar qatoriga kiritadi: ularda qismlar tartibi grammatik jihatdan qat’iy belgilangan [7; 8]. Sabab munosabati misolida ham tartibning kommunikativ ahamiyati yaqqol ko‘rinadi:

Bu masala muhim, chunki u kelajakdagi faoliyatimizga ta’sir qiladi.

Bu masala kelajakdagi faoliyatimizga ta’sir qilgani uchun muhim.

Birinchi gapda asosiy fikr masalaning muhimligi bo‘lib, *chunki* bilan boshlangan qism uni keyin izohlaydi. Ikkinchi gapda sabab mazmuni oldinga chiqadi va xulosa gap oxirida beriladi. Rus tilida *мак как* bog‘lovchili qism bosh qismdan oldin ham, keyin ham kela oladi, *потому что* bilan boshlangan qism esa odatda bosh qismdan keyin keladi [8; 15]. Demak, qismlar tartibi sintaktik qurilish bilan birga xabarning kommunikativ tashkil etilishini ham belgilaydi.

Intonatsiya ayniqsa bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda mazmuniy munosabatni aniqlovchi asosiy vosita hisoblanadi [9]. *Uyga qaytdim – hamma uxlayotgan edi* gapida qismlar orasidagi

munosabat kontekst va intonatsiya orqali anglashiladi. Sanash intonatsiyasi bilan aytilganda (*Uyga qaytdim, hamma uxlayotgan edi*) bir vaqtda kechgan holatlar tasvirlanadi; ikkinchi qism oldidan pauza va ohangning pasayishi bilan aytilganda esa u birinchi qismdagi vaziyatni izohlaydi. Yozuvda bu farq vergul, tire yoki ikki nuqta orqali beriladi.

Sintaktik aloqa va mazmuniy munosabat nomuvofiqligi. Qo‘shma gaplarni tasniflashda bog‘lovchining bor-yo‘qligiga tayanish yetarli emas. Ayrim hollarda teng bog‘lovchi orqali tobelikka xos mazmun ifodalanadi. *Hamma charchadi va guruh to‘xtashga majbur bo‘ldi* gapida *va* teng bog‘lovchi bo‘lsa-da, qismlar orasida sabab-natija munosabati bor. Aksincha, ergashtiruvchi vositalar qiyos yoki mutanosiblikni ifodalashi mumkin: *Qanchalik kuchli yomg‘ir yog‘sa, ariqlardan shunchalik ko‘p suv oqadi.* Tipologik tadqiqotlar ham shakliy tenglanish va mazmuniy tobelik bir-biriga to‘liq mos kelmasligini ko‘p tillar misolida ko‘rsatgan [18; 19]. Xollidey va Mattissen bu holatni ikki mustaqil o‘lchov bilan izohlaydi: taksis (teng yoki tobe aloqa) va mantiqiy-semantik munosabat (kengaytirish, izohlash va boshqalar) [20].

Yuqoridagi tahlil asosida qo‘shma gapga oid asosiy yondashuvlarni ular tayangan mezon bo‘yicha umumlashtirish mumkin (2-jadval).

2-jadval. Qo‘shma gap tabiatiga oid asosiy yondashuvlar

Yondashuv va vakillari	Asosiy mezon	Qo‘shma gapning talqini	Tahlil uchun ahamiyati
Strukturaviy (A.A. Shaxmatov, A.M. Peshkovskiy)	Qismlarning grammatik tuzilishi va aloqa turi	Sodda gaplarning birikuvi, “сложное целое”	Teng va tobe aloqani farqlash mezonlari (qaytariluvchanlik)
Yaxlitlik yondashuvi (V.A. Bogoroditskiy, N.S. Pospelov)	Mazmuniy va kommunikativ butunlik	Alohida sintaktik birlik, yagona xabar	Qismlarni mustaqil xabar deb qaramaslik
Kompleks yondashuv (V.A. Beloshapkova, E.N. Shiryaev, S.E. Kryuchkov, L.Yu. Maksimov)	Formal, semantik va kommunikativ sathlar	Polipredikativ birlik; ochiq va yopiq, bo‘linuvchi va bo‘linmas tuzilishlar	Qismlar tartibi va intonatsiyani tasnifga kiritish
O‘zbek tilshunosligi (G‘. Abdurahmonov, A. G‘ulomov, M. Asqarova, N. Mahmudov, A. Nurmonov)	Bog‘lovchi vositalar, ergash qismning vazifasi, shakliy va mazmuniy tuzilish	Bog‘langan, ergashgan va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar	Agglyutinativ vositalar (-sa, -ganda, -gani uchun) maqomini aniqlash
Funksional-tipologik (M. Haspelmath, S. Cristofaro, M. Halliday)	Shakl va mazmun munosabatining tillararo o‘zgaruvchanligi	Taksis va mantiqiy-semantik munosabat alohida o‘lchovlar	Shakl va mazmun nomuvofiqligini izohlash

Tahlil natijasida qo‘shma gapni o‘rganish uchun uch bosqichli tartib taklif etiladi. Birinchi bosqichda predikativ qismlar soni, aloqa turi va aloqa vositasi aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda qismlar orasidagi mazmuniy munosabat bog‘lovchining ma’nosi, fe’l shakllari va leksik tarkibni

hisobga olgan holda belgilanadi; bunda aloqa turi bilan mazmuniy munosabat mos keladimi yoki yo‘qmi, alohida qayd etiladi. Uchinchi bosqichda qismlar tartibi, intonatsiya va aktual bo‘linish tekshirilib, qurilmaning kommunikativ vazifasi aniqlanadi. Bu tartib ta’lim jarayonida ham qo‘llanishi mumkin: talaba qo‘shma gap turini aniqlash bilan cheklanmay, uning nima uchun aynan shu shaklda qurilganini tushuntirib bera oladi.

Muhokama. Olingan natijalar Pospelov va Beloshapkova qarashlarini tasdiqlaydi: qo‘shma gapni faqat sodda gaplar birikmasi deb tavsiflash uning mazmuniy va kommunikativ xususiyatlarini to‘liq ochib bermaydi [6; 7]. Shu bilan birga, Shaxmatov va Peshkovskiy taklif qilgan strukturaviy mezonlar o‘z qiymatini yo‘qotgan emas, chunki aloqa turini aniqlamay turib mazmuniy munosabatni ham to‘g‘ri baholab bo‘lmaydi [3; 4]. Demak, bu yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi, ular tahlilning turli sathlariga tegishli.

O‘zbek tili materiali bu masalaga qo‘shimcha jihat qo‘shadi. Rus tilida tobelik asosan bog‘lovchi va bog‘lovchi so‘zlar orqali ifodalansa, o‘zbek tilida uning katta qismi fe’lning shart mayli, sifatdosh va ravishdosh shakllariga yuklanadi. Shu sababli rus sintaksisida ishlab chiqilgan qaytariluvchanlik mezoni o‘zbek tiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirilganda cheklangan natija beradi: o‘zbek tilida ergash qism, odatda, bosh qismdan oldin keladi va uning o‘rnini almashtirish ko‘proq uslubiy hodisa bo‘ladi [11; 12]. Bu farq ikki tilni o‘rgatishda, ayniqsa tarjima amaliyotida hisobga olinishi kerak.

Ikki tilshunoslik an’anasini taqqoslaganda yana bir farq ko‘zga tashlanadi. Rus sintaksisida ergashgan qo‘shma gapning asosiy tasnifi uzoq vaqt bosh gap bo‘laklariga beriladigan so‘roqqa tayangan, keyinchalik esa Beloshapkova va Kryuchkov–Maksimov tasniflarida qurilmaning tuzilish turi (bo‘linuvchi va bo‘linmas, ochiq va yopiq) birinchi o‘ringa chiqdi [7; 10]. O‘zbek maktab va oliy ta’lim grammatikasida ergash gaplar asosan ular bajaradigan vazifa, ya’ni ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi va hol ergash gaplar bo‘yicha tasniflanadi [12]. Mahmudov va Nurmonov ishlarida esa gapning shakliy qurilishi va mazmuniy tuzilishi alohida sathlar sifatida qaraladi, bu yondashuv Beloshapkovaning formal va semantik sathlarni ajratish g‘oyasiga yaqin [13; 14].

Bu farqlar amaliy natijaga ega. Vazifaviy tasnif ergash qismning bosh qismdagi qaysi bo‘lakka mos kelishini aniqlashga yordam beradi, lekin qismlar orasidagi mazmuniy munosabat ko‘pincha unda ochiq qolmaydi. Masalan, *Agar talabalar muntazam shug‘ullansa, ular yuqori natijaga erishadi* gapi vazifaviy tasnifda shart ergash gapli qo‘shma gap deb belgilanadi, ammo bu gapning kommunikativ tuzilishi va qismlar tartibining qat’iyligi haqida hech narsa demaydi. Shu sababli o‘zbek tili materiali bo‘yicha tuzilish turi, mazmuniy munosabat va kommunikativ vazifa mezonlarini birlashtiruvchi tasnifga ehtiyoj bor; 2-jadval va taklif etilgan uch bosqichli tartib ana shu yo‘nalishdagi dastlabki qadamdir.

Olingan natijalar o‘qitish va tarjima uchun bir necha aniq tavsiyaga asos beradi. Birinchidan, rus tili sintaksisi o‘zbek auditoriyasida o‘qitilganda bog‘lovchilarni o‘zbek tilidagi affiksal vositalar bilan juft holda berish maqsadga muvofiq: *когда – -ganda*, *если – -sa*, *хотя – -sa ham*, *чтобы – ... uchun*. Ikkinchidan, talabalarga qismlar tartibini almashtirish mashqlari berilishi kerak: ular ergash qismni bosh qismdan oldin va keyin qo‘yib, qaysi holatda gap me’yoriy qolishini va qaysi holatda mantiqiy urg‘u ko‘chishini izohlaydi. Uchinchidan, tarjima mashg‘ulotlarida rus tilidagi *потому что* bilan boshlangan qismni o‘zbek tiliga *-gani uchun* shakli bilan o‘girganda qismlar tartibi o‘zgarishi va xabarning aktual bo‘linishi siljishi alohida ko‘rsatilishi lozim. To‘rtinchidan, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni o‘qitishda ovozli o‘qish mashqlaridan foydalanib, intonatsiya mazmuniy munosabatni qanday o‘zgartirishini amalda ko‘rsatish mumkin.

Tadqiqotning cheklovlari ham bor. Maqoladagi misollar tasviriy xarakterga ega bo‘lib, korpus materiali asosida olingan miqdoriy ma’lumotlarni o‘z ichiga olmaydi. Mazmuniy munosabatlar va qismlar tartibining nutq janrlari bo‘yicha taqsimlanishini aniqlash uchun o‘zbek va rus tillari milliy korpuslari asosida alohida tadqiqot o‘tkazish lozim. Intonatsiya masalasi ham eksperimental-fonetik usullar bilan tekshirilishi kerak.

Xulosa. Qo‘shma gap tilning sintaktik sathida murakkab mazmunni ifodalovchi polipredikativ birlikdir. Uning sintaktik xususiyatlari predikativ qismlar soni va tuzilishi, teng yoki tobe aloqa hamda aloqa vositalari bilan belgilanadi. Semantik xususiyatlari payt, sabab, shart, maqsad, to‘siqsizlik, zidlik, qiyos va izoh munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Kommunikativ xususiyatlari esa qismlar tartibi, intonatsiya, mantiqiy urg‘u va kontekst bilan bog‘liq.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, sintaktik aloqa turi bilan mazmuniy munosabat har doim mos kelmaydi: teng bog‘lovchili gap sabab-natijani, ergashtiruvchi vositali gap esa mutanosiblikni ifodalashi mumkin. Shu sababli qo‘shma gapni tahlil qilishda aloqa turi, mazmuniy munosabat va kommunikativ tuzilish ketma-ket aniqlanishi lozim. Taklif etilgan uch bosqichli tartib va mazmuniy munosabatlar jadvali oliy ta’limda rus va o‘zbek tillari sintaksisini o‘qitishda, qiyosiy grammatika va tarjima nazariyasi mashg‘ulotlarida qo‘llanishi mumkin. Keyingi tadqiqotlarda korpus materiali asosida qismlar tartibi va bog‘lovchilar chastotasini o‘rganish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Русская грамматика: в 2 т. / гл. ред. Н.Ю. Шведова. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 709 с.

2. Современный русский язык: учебник / П.А. Лекант, Е.И. Диброва, Л.Л. Касаткин и др.; под ред. П.А. Леканта. – 3-е изд., испр. – М.: Дрофа, 2002. – 560 с.

3. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 3-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.

5. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – 5-е изд. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. – 354 с.

6. Поспелов Н.С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 321–337.

7. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.

8. Современный русский язык: учебник / под ред. В.А. Белошапковой. – 3-е изд. – М.: Азбуковник, 1997. – 928 с.

9. Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М.: Наука, 1986. – 223 с.

10. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. – М.: Просвещение, 1969. – 192 с.

11. Abdurahmonov G‘. Qo‘shma gap sintaksisi asoslari. – Toshkent: O‘zSSR FA nashriyoti, 1958. – 325 b.

12. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.

13. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 232 b.

14. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992. – 296 b.

15. Синтаксис современного русского языка: учебник / Г.Н. Акимова, С.В. Вяткина, В.П. Казаков, Д.В. Руднев; под ред. С.В. Вяткиной. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Академия, 2009. – 384 с.

16. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок: сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 239–245.

17. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.

18. Haspelmath M. (ed.). Coordinating Constructions. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2004. – (Typological Studies in Language; Vol. 58). – DOI: https://doi.org/10.1075/tsl.58

19. Cristofaro S. Subordination. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 347 p.

20. Halliday M.A.K., Matthiessen C.M.I.M. Halliday's Introduction to Functional Grammar. – 4th ed. – London; New York: Routledge, 2014. – 786 p. – DOI: https://doi.org/10.4324/9780203783771